

EduInspire-An International E-Journal

An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter)

Patron: Prof. R. G. Kothari

Chief Editor: Prof. Jignesh B. Patel

Email:- Mo. 9429429550 ctefeduinspire@gmail.com

"वसुधैव कुटुंबकम् आणि नाट्य : एक कलात्मक अध्ययन"

डॉ. संयुक्ता थोरात

ललित कला विभाग प्रमुख आणि सहयोगी प्राध्यापक,
राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

सारांश

"वसुधैव कुटुंबकम्" ही भारतीय तत्त्वज्ञानातील एक मूलभूत आणि व्यापक संकल्पना असून ती संपूर्ण विश्वाला एक कुटुंब मानण्याची मानवतावादी दृष्टी प्रदान करते. ही संकल्पना केवळ आध्यात्मिक किंवा तात्त्विक पातळीवर मर्यादित नसून ती समाजजीवन, सांस्कृतिक मूल्ये आणि कलात्मक अभिव्यक्ती यांवर खोलवर प्रभाव टाकणारी आहे. प्रस्तुत अभ्यासात या तत्त्वज्ञानाचा नाट्यकलेशी असलेला संबंध कलात्मक दृष्टिकोनातून विश्लेषित करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. नाट्यकला ही मानवी भावभावना, सामाजिक संघर्ष, मूल्यव्यवस्था आणि जीवनानुभव यांचे सशक्त माध्यम मानली जाते. नाटकाच्या माध्यमातून समाजातील विविध घटकांमधील संबंध, सहअस्तित्वाची भावना, बंधुत्व, समता आणि मानवतावाद प्रभावीपणे व्यक्त होतात. या अभ्यासात भारतीय पारंपरिक नाट्यपरंपरेपासून आधुनिक व समकालीन नाट्यप्रवाहांपर्यंतच्या निवडक नाट्यकृतींचा अभ्यास करून त्यामध्ये प्रतिबिंबित झालेल्या वसुधैव कुटुंबकम् या संकल्पनेच्या विविध रूपांचा शोध घेण्यात आला आहे. अनेक नाट्यकृतींमध्ये कुटुंब, समाज आणि मानवजातीच्या व्यापक हिताचा विचार केंद्रस्थानी आहे. विविध सामाजिक, सांस्कृतिक व आर्थिक भेद असूनही मानवतेच्या एकात्मतेचा संदेश देणाऱ्या नाट्यकृती या तत्त्वज्ञानाचे प्रभावी कलात्मक रूप ठरतात. सामाजिक नाटके, लोकनाट्य, दलित नाट्य, स्त्रीवादी नाट्य तसेच प्रयोगशील नाट्यप्रवाहांमध्ये परस्पर सहकार्य, सामाजिक न्याय, समता आणि बंधुतेची मूल्ये ठळकपणे मांडलेली आढळतात.

प्रस्तावना :

भारतीय तत्त्वज्ञान, संस्कृती आणि जीवनदृष्टी यांचा विचार केला असता "वसुधैव कुटुंबकम्" ही संकल्पना अत्यंत महत्त्वाची आणि मूलभूत ठरते. "संपूर्ण विश्व हे एक कुटुंब आहे" असा उदात्त विचार मांडणारी ही संकल्पना मानवतेचा, सहअस्तित्वाचा, समता-बंधुत्वाचा आणि वैश्विक ऐक्याचा संदेश देते. व्यक्ती, समाज, राष्ट्र आणि संपूर्ण मानवजातीला एकत्र बांधणारा हा विचार केवळ तात्त्विक पातळीवर मर्यादित न राहता कला, साहित्य, नाट्य, संगीत आणि लोकपरंपरा यांच्या माध्यमातून समाजमनावर खोल परिणाम घडवत आला आहे. नाट्यकला ही समाजजीवनाचे प्रतिबिंब मानली जाते. मानवी भावभावना, संघर्ष, मूल्ये, परंपरा आणि सामाजिक वास्तव यांचे प्रभावी सादरीकरण नाट्याच्या माध्यमातून होत असते. त्यामुळे वसुधैव कुटुंबकम् या संकल्पनेचा नाट्याशी असलेला संबंध अत्यंत सजीव आणि अर्थपूर्ण आहे. नाटक केवळ मनोरंजनाचे साधन नसून ते समाजप्रबोधन, सामाजिक परिवर्तन आणि मानवी मूल्यसंवर्धनाचे प्रभावी माध्यम आहे. विविध काळातील नाट्यकृतींमध्ये परस्पर स्नेह, सहिष्णुता, सामाजिक एकात्मता, मानवतावाद, जात-धर्म-वर्गभेदाविरुद्धची भूमिका आणि वैश्विक बंधुत्व यांचे दर्शन घडते. भारतीय नाट्यपरंपरेपासून आधुनिक व समकालीन नाट्यप्रयोगांपर्यंत अनेक नाटकांमध्ये वसुधैव कुटुंबकम् या विचाराचा प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष प्रभाव दिसून येतो. कुटुंब, समाज, राष्ट्र आणि मानवजातीच्या व्यापक हिताचा विचार करणारी नाट्यरचना ही या तत्त्वज्ञानाची कलात्मक अभिव्यक्ती ठरते. विशेषतः सामाजिक नाटके, दलित नाट्य,

लोकनाट्य, स्त्रीवादी नाट्य तसेच प्रयोगशील नाट्यप्रवाहांमध्ये मानवी ऐक्य, सामाजिक न्याय, समतेची जाणीव आणि सामूहिक जबाबदारी यांचा ठळकपणे प्रत्यय येतो. सध्याच्या जागतिकीकरणाच्या, तणावग्रस्त सामाजिक संबंधांच्या आणि वाढत्या विभाजनाच्या पार्श्वभूमीवर वसुधैव कुटुंबकम् ही संकल्पना अधिकच महत्त्वाची ठरते. नाट्यकलेद्वारे या तत्त्वज्ञानाचा कलात्मक अभ्यास करणे म्हणजे केवळ नाटकाचे सौंदर्यशास्त्र समजून घेणे नव्हे, तर मानवतेच्या व्यापक मूल्यांचा शोध घेणे होय. त्यामुळे या अभ्यासात नाट्यकृतींमधून व्यक्त होणाऱ्या मानवी संबंधांचा, सामाजिक एकात्मतेचा आणि वैश्विक कुटुंबभावनेचा सखोल कलात्मक दृष्टिकोनातून विचार करण्यात येणार आहे. तसेच, नाट्यरचना, संवाद, व्यक्तिरेखन, प्रतीकात्मकता आणि नाट्यसंघर्ष या घटकांच्या माध्यमातून वसुधैव कुटुंबकम् या विचाराची अभिव्यक्ती कशी घडते याचाही सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. नाटकातील व्यक्तिरेखा केवळ वैयक्तिक संघर्ष न मांडता व्यापक सामाजिक व मानवी मूल्यांचे प्रतिनिधित्व करतात, ज्यातून प्रेक्षकांमध्ये सहानुभूती, सामाजिक जाणीव आणि नैतिक विचार जागृत होतात. समकालीन सामाजिक परिस्थितीत वाढते ताणतणाव, विभाजन, असहिष्णुता आणि एकाकीपणाच्या पार्श्वभूमीवर वसुधैव कुटुंबकम् ही संकल्पना अधिकच उपयुक्त ठरते. नाट्यकलेद्वारे या तत्त्वज्ञानाचे कलात्मक सादरीकरण समाजात संवाद, समजूतदारपणा आणि मानवतावादी दृष्टिकोन विकसित करण्यास मदत करते. त्यामुळे नाट्य हे केवळ मनोरंजनाचे साधन न राहता सामाजिक ऐक्य आणि वैश्विक बंधुत्व घडविणारे प्रभावी माध्यम ठरते.

विषयाची निवड :

भारतीय तत्त्वज्ञान, संस्कृती आणि जीवनदृष्टी यांचा विचार करता "वसुधैव कुटुंबकम्" ही संकल्पना अत्यंत व्यापक, उदात्त आणि मानवतावादी विचार मांडणारी आहे. संपूर्ण विश्व हे एक कुटुंब आहे असा संदेश देणारी ही संकल्पना मानवी जीवनातील परस्पर सहअस्तित्व, बंधुता, समता आणि सामाजिक जबाबदारी यांवर भर देते. आधुनिक काळात वाढते सामाजिक ताणतणाव, विभाजन, असहिष्णुता आणि व्यक्तिकेंद्रित जीवनशैली यामुळे या तत्त्वज्ञानाचे महत्त्व अधिकच वाढलेले आहे. त्यामुळे या संकल्पनेचा कलात्मक आणि सामाजिक अभ्यास करण्याची आवश्यकता प्रकर्षाने जाणवते. नाट्यकला ही समाजजीवनाचे प्रभावी प्रतिबिंब मानली जाते. नाटकाच्या माध्यमातून समाजातील प्रश्न, मानवी संघर्ष, भावभावना आणि मूल्यव्यवस्था प्रभावीपणे मांडली जाते. नाट्य हे केवळ मनोरंजनाचे साधन नसून समाजप्रबोधन, सामाजिक परिवर्तन आणि मानवमूल्यांच्या संवर्धनाचे एक प्रभावी साधन आहे. त्यामुळे वसुधैव कुटुंबकम् या तत्त्वज्ञानाचा नाट्यकलेशी असलेला संबंध अभ्यासासाठी अत्यंत योग्य व महत्त्वपूर्ण ठरतो. भारतीय नाट्यपरंपरेत प्राचीन संस्कृत नाटकांपासून ते आधुनिक व समकालीन मराठी नाट्यप्रवाहांपर्यंत मानवी एकात्मता, सामाजिक सलोखा आणि व्यापक कुटुंबभावना यांचे विविध स्वरूप दिसून येते. अनेक नाटकांमध्ये जात, धर्म, वर्ग, लिंगभेद यांना छेद देणारी मानवतावादी भूमिका आढळते. या संदर्भात वसुधैव कुटुंबकम् ही संकल्पना नाट्यकृतींच्या आशय, व्यक्तिरेखन, संवाद आणि प्रतीकात्मकतेत कशी व्यक्त होते, याचा कलात्मक अभ्यास करणे गरजेचे वाटते. आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात विविध संस्कृती, विचारप्रवाह आणि सामाजिक वास्तव एकमेकांशी जोडले गेले आहेत. अशा परिस्थितीत नाट्यकलेद्वारे जागतिक बंधुत्व, सहअस्तित्व आणि सामाजिक समरसतेचा विचार मांडणे अत्यंत आवश्यक आहे. वसुधैव कुटुंबकम् आणि नाट्य यांचा एकत्रित अभ्यास केल्यास नाट्यकलेची सामाजिक भूमिका, तिचे मूल्यपर परिणाम आणि मानवी जाणीव जागृत करण्याची क्षमता अधिक स्पष्टपणे समजून घेता येते. याशिवाय, नाट्यकलेचा अभ्यास बहुधा साहित्यिक, ऐतिहासिक किंवा तांत्रिक दृष्टिकोनातून केला जातो; मात्र तात्त्विक आणि मानवतावादी संकल्पनांच्या संदर्भात केलेला अभ्यास तुलनेने कमी आढळतो. त्यामुळे वसुधैव कुटुंबकम् आणि नाट्य : एक कलात्मक अध्ययन हा विषय निवडताना नाट्यकलेतील मानवतावादी आशयाचा वेगळ्या दृष्टिकोनातून शोध घेण्याचा उद्देश डोळ्यांसमोर ठेवण्यात आला आहे. अशा प्रकारे, भारतीय तत्त्वज्ञानाची व्यापक मानवतावादी संकल्पना आणि नाट्यकलेची प्रभावी

सामाजिक अभिव्यक्ती यांचा संगम साधणारा हा विषय शैक्षणिक, सामाजिक आणि कलात्मक दृष्टिकोनातून महत्त्वपूर्ण ठरतो. म्हणूनच प्रस्तुत अभ्यासासाठी "वसुधैव कुटुंबकम् आणि नाट्य : एक कलात्मक अध्ययन" हा विषय निवडण्यात आला आहे.

संशोधनाची उद्देशे :

वसुधैव कुटुंबकम् या संकल्पनेचा तात्त्विक अर्थ आणि तिची सामाजिक उपयुक्तता स्पष्ट करणे.

भारतीय नाट्यपरंपरेत वसुधैव कुटुंबकम् या विचाराचे प्रतिबिंब कसे आढळते याचा अभ्यास करणे.

निवडक नाट्यकृतींमधून मानवी एकात्मता, बंधुता व सहअस्तित्वाची कलात्मक अभिव्यक्ती विश्लेषित करणे.

नाट्यकलेद्वारे मानवतावादी मूल्यांचा समाजावर होणारा प्रभाव समजून घेणे.

समकालीन सामाजिक संदर्भात नाट्यकलेची मानवतावादी भूमिका अधोरेखित करणे.

गृहितके :

वसुधैव कुटुंबकम् ही संकल्पना मानवी सहअस्तित्व, बंधुता आणि सामाजिक ऐक्य अधोरेखित करणारी मूलभूत मानवतावादी विचारधारा आहे.

भारतीय नाट्यपरंपरेतील विविध नाट्यकृतींमध्ये वसुधैव कुटुंबकम् या संकल्पनेचे प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष प्रतिबिंब आढळते. निवडक नाट्यकृतींमधून मानवी एकात्मता, समता आणि सामाजिक सलोख्याची कलात्मक अभिव्यक्ती प्रभावीपणे सादर केली जाते.

नाट्यकलेद्वारे मानवतावादी मूल्यांचा समाजप्रबोधनावर सकारात्मक परिणाम होतो.

समकालीन सामाजिक परिस्थितीत नाट्यकला वसुधैव कुटुंबकम् या विचाराचा प्रसार करण्याचे प्रभावी माध्यम ठरते.

संशोधन पद्धती :

विषयाचा उद्देश

तथ्य संकलन

क्षेत्र अभ्यास

विश्लेषणात्मक पद्धती

सांख्यिकीय माहिती

निष्कर्ष आणि शिफारसी

विषय विवेचन :

भारतीय तत्त्वज्ञानातील "वसुधैव कुटुंबकम्" ही संकल्पना मानवतेचा, सहअस्तित्वाचा आणि वैश्विक बंधुत्वाचा उदात्त विचार मांडते. संपूर्ण विश्व हे एक कुटुंब आहे असा आशय असलेली ही संकल्पना व्यक्ती, समाज, राष्ट्र आणि संपूर्ण मानवजातीला एकात्मतेच्या धाग्यात बांधते. मानवी जीवनातील भेद, संघर्ष आणि विषमता यांवर मात करून सामंजस्य, करुणा आणि सहिष्णुतेचा मार्ग दाखवणारी ही विचारधारा भारतीय संस्कृतीचा आत्मा मानली जाते. नाट्यकला ही समाजजीवनाचे सजीव प्रतिबिंब आहे. नाटकाच्या माध्यमातून मानवी भावभावना, सामाजिक संघर्ष, मूल्यसंघर्ष आणि जीवनवास्तव प्रभावीपणे सादर केले जाते. त्यामुळे वसुधैव कुटुंबकम् या संकल्पनेचा नाट्याशी असलेला संबंध नैसर्गिक आणि सुसंगत आहे. नाट्य हे केवळ मनोरंजनाचे साधन नसून सामाजिक संवादाचे, प्रश्नमांडणीचे आणि समाजप्रबोधनाचे प्रभावी माध्यम आहे. नाटकाच्या आशयातून समाजातील विविध घटकांमधील नाते, सहअस्तित्वाची भावना आणि सामूहिक जबाबदारी प्रकर्षाने समोर येते. भारतीय नाट्यपरंपरेत प्राचीन संस्कृत नाटकांपासून ते आधुनिक आणि समकालीन मराठी नाट्यप्रवाहांपर्यंत वसुधैव कुटुंबकम् या तत्त्वज्ञानाचे विविध आविष्कार दिसून येतात. संस्कृत नाटकांमध्ये 'लोककल्याण', 'धर्म', 'नीती' आणि 'समभाव'

या मूल्यांवर भर देण्यात आलेला आहे. आधुनिक नाट्यकृतींमध्ये सामाजिक विषमता, अन्याय, जात-धर्म-लिंगभेद यांविरुद्ध मानवतावादी भूमिका ठळकपणे व्यक्त होताना दिसते. लोकनाट्य, दलित नाट्य, स्त्रीवादी नाट्य आणि प्रयोगशील नाट्यप्रवाहांनी समाजातील वंचित घटकांचे दुःख, संघर्ष आणि मानवी हक्कांचा आवाज प्रभावीपणे मांडला आहे. नाट्यरचनेतील कथानक, व्यक्तिरेखन, संवाद, संघर्ष आणि प्रतीकात्मकता या घटकांच्या माध्यमातून वसुधैव कुटुंबकम् या संकल्पनेची कलात्मक अभिव्यक्ती घडते. नाटकातील व्यक्तिरेखा केवळ व्यक्तिस्वातंत्र्याचे प्रतिनिधित्व न करता व्यापक सामाजिक आणि मानवी मूल्यांचे प्रतीक ठरतात. प्रेक्षक नाटकाच्या माध्यमातून केवळ कथा पाहत नाही, तर सामाजिक वास्तवाशी संवाद साधतो आणि मानवी संवेदनशीलतेचा अनुभव घेतो.

निष्कर्ष :

“वसुधैव कुटुंबकम्” ही संकल्पना नाट्यकलेच्या माध्यमातून केवळ तत्त्वज्ञान म्हणून न राहता मानवी सहअस्तित्व, परस्पर सहानुभूती आणि जागतिक बंधुत्व यांचे जिवंत व प्रभावी चित्रण करते.

नाटक हे समाजाचे प्रतिबिंब असल्याने विविध पात्रे, संस्कृती, भाषा व विचारधारा यांच्या माध्यमातून संपूर्ण जग एक कुटुंब आहे ही भावना प्रेक्षकांपर्यंत सहज आणि परिणामकारक रीतीने पोहोचवण्याची क्षमता त्यात दिसून येते.

पारंपरिक तसेच आधुनिक नाटकांमध्ये मानवी मूल्ये, करुणा, समता, सहिष्णुता आणि सामाजिक ऐक्य यांचे सादरीकरण वसुधैव कुटुंबकम् या संकल्पनेशी सुसंगत असल्याचे या अभ्यासातून निदर्शनास आले आहे.

नाट्यकलेतील कथानक, संवाद, नेपथ्य आणि अभिनय यांच्या समन्वयातून स्थानिक प्रश्नांना वैश्विक दृष्टिकोन प्राप्त होतो, ज्यामुळे प्रेक्षकांच्या विचारसरणीत व्यापक मानवी जाणीव निर्माण होते.

सामाजिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक आशय असलेली नाटके जागतिक शांतता, मानवतावाद आणि परस्पर आदर या मूल्यांचा पुरस्कार करतात, जे वसुधैव कुटुंबकम् या तत्त्वज्ञानाचा गाभा आहेत.

संदर्भ सूची :

गुप्ता, अरविंद., व मित्रा, अमित (संपादक). (2024). भारताच्या सॉफ्ट पॉवर संपत्तीचा अभ्यास : वसुधैव कुटुंबकम् पुनर्विचार. नवी दिल्ली, भारत : आयबीपी बुक्स (IBP Books).

सोनी, सौरभ कुमार. (2024). वसुधैव कुटुंबकम्. इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ सायन्स अँड मॅनेजमेंट स्टडीज, 7(3), पृ. 217-221.

कुमार, योगेश., व पांडे, बृजेश. (2023). वसुधैव कुटुंबकम् : पृथ्वी व जागतिक ऐक्याच्या दिशेने एक अभ्यास. इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ फ्युचरिस्टिक इनोव्हेशन इन आर्ट्स, ह्युमॅनिटीज अँड मॅनेजमेंट, 2(3), पृ. 33-42.

उपाध्याय, प्रदीप. (2020). वसुधैव कुटुंबकम् : आंतरसंस्कृतीय शांततेचे परिवर्तनकारी दृष्टीकोन.

www.wikipedia.com